

Mondattani bűvárlatok.

(Bemutatva az Akadémia nyelv- és szépt. osztályában 1893. jan. 2-án.)

I.

A szó fejlődése a mondatból indul ki. A mondattani elv fontossága a nyelvtünemények magyarázatában. Mondattani elv a szófejtésben: a *testvér*, *egy-
más*, *magamaga*, *nélkül*, *mintegy* szók s a megyenevek eredete.

Mondatban él a szó. Bizonyításra alig szoruló igazság, a mely mindazonáltal nem szerepelt eddig a nyelvtünemények vizsgálatában olyan irányadó sarkalatként, a minőnek méltán tekintendő. Irányadó sarkalatsnak nevezhetjük, mert biztos kulcsot ad kezünkbe olyan nyelvi jelenségek titkának föltárására, melyekhez nélküle egyhamar alig férkőzhettünk volna. Nehány ilyen nyelvbeli tüne-
mény magyarázatát akarjuk az alábbiakban ez elv szem előtt tartásával megkísérteni s kísérletünk — ha egyes esetekben tévedünk is — elég igazolással fog szolgálhatni a mondattani elv fontosságáról és sikeréről.

Mindenekelőtt azt akarjuk néhány, részben nem is ismeretlen példával megmutatni, mily nagy hasznát vehetjük ez elvnek a szófejtés munkájában, a szók alakjának és jelentésének magyarázatában.

A nyelvújítás megteremtette a *fivér* és *nővér* szókat a „frater-soror” fogalmakra. Az orthologia érzékét nem hiába bántották e szavak, mert erőszakos praegnanssággal akarják kifejezésre juttatni a „fiú testvér” és „leány testvér” fogalmait. Bántották az orthologus érzéket a magyar összetétel legközönségesebb fölfogásánál fogva, mely két egymással összetételle kapcsolódó főnév között rendszert a birtokos és birtok viszonyát szokta velünk kerestetni. *Fivér* és *nővér* tehát fiak és leányok vérének jelentené voltaképen. Nem védjük, nem is ítéljük el e szókat, de ki kell mondanunk, hogy

nyelvtörténeti ismeret nélkül a *testvér* szót is hajlandók lehetnének hasonló módon értelmezni, s akkor ép oly képtelen jelentésbeli eredményre kellene jutnunk, mint a *fivér*-rel és *nővér*-rel szemben. Valóban, hogy miként válhatott a *testvér* szó, a *test* és *vér* összetétele, a ‚frater-soror‘ fogalmak közös jelölőjévé, azt csak úgy érthetjük meg, ha szemügyre vesszük, hogyan viselkedett e szó a mondatban nyelvünk régebbi korszakában s hogyan viselkedik még ma is a népies nyelvhasználat szerint. Egy régi íróban azt olvassuk: «az atyámmal *egy testvér* volt gróf Apor István» (Ny. Szót.). Verböczy Decretumának Veres-féle fordításában a *caruales* szó így van magyarázva: «*egy test vérek*, kik egy attyatol annyatol születettek» (1611. kiad. indexében). S a mai népnyelv még szél-tében használja ezt a kifejezésmódot, pl.: «a tíz *egy-testvér*» (mese-cím, Nyr. IV. 516); «három *egy testvér* nevin állott a jószág» (Eger, Nyr. XVIII. 25); «legelől ment a három vőfely, mind a három *egy testvér*» (Vereskövi novellájában, Föv. Lapok XXII. 1033); «azok *egy testvérek*» (Székesfehérvár, saját hallomásom). A NySzótárból idézett mondatban nem, de a többi példákban igen is föltűnő lehet az *egy* szó használata, mikor több személyre, három és tíz testvérré van az alkalmazva. Pedig éppen ez az érthetetlennek, logikátlanak látszó mondatbeli használat adja nyitját a *testvér* szó eredetének, eredeti jelentésének. ‚Mind a három *egy testvér*‘ azt teszi, hogy mind a három vőfely — a kikről az író beszél — *egy test vére* *), vagy akár *egy test*, *egy vér*. Arany Jánosnak bámulatig mély és eleven nyelvérzékéről tesz tanuságot számos egyéb nyelvismertetsége között Buda halálának az a helye is, ahol azt mondja: «Dicsérte vezé-rök’ dalia népestül, Fogadá *egy vérül*, fogadá *egy testül*» (X.é.), azaz *testvérül* fogadá Etele a magyarok követségét. Azonban a *testvér* szónak e régi és eredetibb mondatbeli használatából az *egy* szám-név eltűnt, az összetétel egységes szóvá, a ‚frater-soror‘, ‚geschwister‘ fogalom jelölőjévé lett.

Hasonlóképen érthetetlen volna az *egymás* névmásnak jelentése, ha két elemét magukban, mondatbeli használatuk szem-ügyre vétele nélkül tekintenők. De más világitást nyer a dolog, ha az *egymás*-t nem szakítjuk ki mondatából, ott figyeljük meg, a hol életét éli, a mondatéletben. Arra az észleletre fogunk jutni, hogy

*) Így magyarázza Simonyi, A magyar nyelv, II. 96.

az *egymás* szó két eleme, *egy* és *más* között eredetileg az a viszony mutatható ki, mely az alany és valamely mondatbővítmény (tárgy, határozó, jelző) között szokott főállani; vagyis, hogy úgy mondjuk, *egy* alanya a *más*-nak, s alanya az eredeti fölfogás szerint még akkor is, midőn a mondat mai alakulata szerint e főhatóságát már nem is éreztetheti. Némely régibb példánkban ime föl is csilánik az eredeti fölfogásmód. A mai *egymás után* határozó kifejezést a Jordánszky-codex így írja: *egy más után* (652. l.), és nem ok nélkül. Érdekesen magyarázza meg ez írásmódot s egyszersmind *egymás* névmásunk eredetét is az eredeti latin szöveg: *unum post unum*. Tehát *egy más után* annyi mint ,egy a más után', vagy mint ma mondanók: ,egyik a másik után'. Ép így magyarázódnak *egymás ellen*, *egymás mellett*, *egymás miatt* stb., vagyis: ,egy a más ellen', ,egy a más mellett', ,egy a más miatt'. Csakhogy meg kell magyaráznunk az *egymás* használatát teljes, állítmányos mondatokban. Ma mondhatjuk: *ezek szeretik egymást, szeretik egymást, a két testvér szereti egymást* stb. Ha e mondatokban az *egymás* szót elemeire bontjuk, még nem jutunk mai fölfogásunk szerint elfogadható alakú mondatra: *ezek szeretik egy mást, szeretik egy mást, a két testvér szereti egy mást*. Azonban az eredeti mondatalakokat, az eredeti fölfogásmódot nem nehéz visszaállítanunk, belőlük az átmenetet nem nehéz szemléltetnünk. Legkönnyebben az utolsó fajta mondatokkal boldogulhatunk: *a két testvér szereti egy mást*, mert az ilyenekben az alany és állítmány nincsen többes számban, a mi a másik két fajta, sokkal gyakoribb természetű mondatokban némi nehézséget idéz elő. Utóbb idézett mondatunk ugyanis ilyen alakban is képzelhető: *a két testvér, egy mást* (azaz *egy a mást, egyik a másikat*), szereti. Innen csak egyszeri szórendi átmenet szükséges mai mondatalakunkhoz. Hasonló alakra, appositionális közbevetésre lehet visszavezetnünk az *egymás*-t a másik két fajta mondatban is: *ezek, egy a mást, szeretik*, a miből a tulajdonképi alany (*ezek*, vagy akárminő több. számú név) elhagyásával a másik, magában tekintve legfeltünőbb mondatalakra jutunk: *szeretik egy a mást, szeretik egymást*. A föltünőség azonban csak úgy érezhető, ha az *egy*-et egészen külön vesszük a már egységessé vált névmásból s szemben látjuk a többes számú állítmánnyal. De a dolog — mint láttuk — úgy áll, hogy eredetileg az ily mondatoknak volt egyéb, többes számú alanyuk, a mely a többes számú állítmánynak megfelelehetett, az *egy*-

mást-ban pedig csupán appositio-szerű az alany (*egy*) a *mást* tárggyal kapcsolatban. Érdekesen világítják meg az eredeti fölfogást a következő régi adatok: «tü es *egy*tök a *mástok*nak lábokat megmosásatok» (WeszpC. 47), vagyis: ti is *egymás*nak (egy a másnak, egyik a másiknak, egyiktek a másiktoknak) lábát megmossátok; «fejenkint *egyikünk* *másikunk*nak tagai» singuli alter alterius membra (Komj : SzPál. lev. Róm. XII. 5), vagyis, mint ma mondanók: fejenkint *egymás* (egy a más, egy a másnak, egyik a másiknak) tagjai. Még érdekesebbek a következő példák, a melyekben az *egy* személyrag nélkül áll, a *más* ellenben a mondat eredeti értelméhez képest még személyragozva van: «*egy* *másunk*nak terhét hordozzuk» (Born: Préd. 289), vagyis: együnk a másunknak, egyikünk a másikunknak, mai szólás szerint: *egymás*nak terhét hordozzuk; «*gy* *mástok*na! birodalma alatt esmerjétek magatokat» (Pécsi: SzűzK. 43), azaz: egyitek a *mástok*nak, *egymás*nak birodalma alatt. Igen tanulságos, s mintha épen magyarázatunk igazolására akarna szolgálni a mód, a hogyan Greguss szokta volt az *egymás* névmást használni: «az emberiség története *egy* a *máshoz* fűzött engesztelő tragédiák láncolata» (Tanulmányok, I. 179); «bekövetkezik az ütközés, melyben a két fél *egy* a *más* vesztére törvén, föltámad a félelmetesség, borzasztóság eleme» (Rendsz. szépt. 185); «a büntetést az egyes szereplők gyakorolják *egy* a *más* ir. n. (uo. 194). Az eredeti fölfogás tükröződik vissza a következő mondatokban is: «e két alak, tárgyam keretében, *egyik* a *másik*nak adott életet tollam alatt» (Főv. Lapok XXV. 380); «szép vérszopónak, angyalformájú sátánnak — és más ezekhez hasonló, *egy* a *más*nak ellenmondó névvel — nevezte Romeót» (Lamb: Shakespeare-mesék, ford. Mihály József, II. 139). — A németben az *egymás*-t jelentő névmás, *einander*, szintén egységes szó ugyan, s ugyanazon elemekből s hasonló fölfogás és mondatbeli szereplés alapján *) forrott egygyé, mint a magyar névmás; azonban genitivusi használatában ma is rendesen csak külön állva fordul elő, mint pl.:

*) Így magyarázza Kluge is (Etym.Wörterb.⁴): «*einander* : eine erstarrte Zusammenrückung des Nom. *ein* mit einem obl. Kas. von *ander* : z. B. ahd. *sie sind ein anderen ungelih*, sie sind *einander* : (eigtl. *einer dem andern*) ungleich». Sanders szerint : «*einander* ; zusammengezogen aus : *einer — den (dem) andern*» (Wörterb. d. deutsch Spr.).

«Die Kinder mussten sich mit einer Hand am Horn festhalten und den andern Arm schlugen sie *eines* [t. i. Kind] um *des andern* Leib» (Niebuhr : Griech. Heroengeschichten. Die Fahrt der Argonauten).¹⁾ A franczia ellenben még egészen külön mutatja ma is e névmásfogalomnak alkotó elemeit: ils s'aiment *l'un l'autre*, azaz: ils s'aiment, l'un (aime) l'autre; ils se nuisent *l'un á l'autre*, azaz: ils se nuisent, l'un (nuit) á l'autre, stb.

Hasonló módon magyarázhatjuk a kettőzött alakú visszaható *magamaga* névmást is. Mindenekelőtt azt hiszszük, hogy a nagyobb számot tevő ragos alakokból (*magamagát, magamagáról, magamagának* stb.) kell helyesen kiindulnunk. S ez úton arra a nézetre fogunk jutni, hogy a nominativusi *magamaga* sem tartozik az olyan nyomósító kettőzések közé, mint: *már-már, olykor-olykor, fő-fő* stb. A *magamagát, magamagának, magamagáról* stb. ragos alakok — szakasztott úgy mint az *egymás* — alanyból s egy bővítő mondatrészből vannak összeforrvá. Régi íróink érezték is még az összetétel két elemének emez eredeti rendeltetését s nem ok nélkül írják külön szóba őket: «Christusnak jelenlétét is *magoc magoktul*²⁾ elidegené-
tic»; «*maga magában* neveli haragját»; «*magunk magunkat* meg-nem gyógyithattuk» (l. NySzótár, f. alatt). Érdekes a következő mondat, melyben az alanyi *maga* a ragos alaknak utána áll: «nem szégyenli *magát maga* meg-hazuttolni» (uo.); ma így mondanók: *magamagát* meghazudtolni. Minthogy az ily nyomósítást tartalmazó mondatokban az alany is, meg a bővítmény is mindig kifejezve szokott lenni a reflexiv névmással, e névmásnak két (alanyi és bővítményi) alakja annyira megszokott kísérői lettek egymásnak, hogy idővel egybeforrtak, s analogiájuk folytán a nominativusi *magamaga* is kifejlődött. A mint *fát fának fáról kapát kapának kapáról* stb. mellett *fa* és *kapa* a nominativus, a *magamagát magamagának*-félék mellett is előállhatott a *magamaga*.

Nem kevésbé érdekes és tanulságos a *nélkül* névutó eredete. Az etymológiának bizonyára sokáig kellene még sötétben tapo-

¹⁾ Ritkán mint genitivus is előfordul az összevont *einander*, pl. «man wird *einander* nicht froh», e h. *Einer des Andern* (l. Sanders: Wörterb.).

²⁾ Ma aztán a népnyelv ezt is így mondja már: *magamaguktól* (Nagybánya).

gatóznia azt kutatva, mi lappanghat e szó első szótagjában; mert második tagjának, a *kül*-nek mivolta eléggé könnyen fölismerhető. Itt ismét csak a szó mondatbeli szerepe adhatott utbaigazítást. Ismeretes, hogy legrégebb emlékeinkben e névutót *nálkül*, sőt *nálkülön* és *nélkülön* alakokkal is találjuk s hogy nagyon gyakran főnévével egy szóba írva fordul elő (l. NySzót.). Még fontosabb az az írásmódja, mely szerint végszótagja, a *kül*, külön írva is található, ilyen formán: *rudnal kül* absque fuste (BécsiC. 175). Főkép ez az utóbbi írásmód mutat arra, hogy itt voltaképen olyan névutós szerkezettel van dolgunk, mint a mai *házon kívül*, *kerten kívül* stb. kifejezésekben, vagyis hogy a *nélkül* (*nálkül*) első tagjában a *-nál -nél* rag, másik tagjában a *kül* (*külön*) adverbium keresendő, melyek idővel egy szóvá forrtak s egységes, külön névutóvá alakultak. A *-nál* rag ugyanis testes elem lévén, mely személyragos alakjaiban (*nála*, *nálad* stb.) önálló létét mai napig is föntartotta, igen könnyen társúlhatott a másik viszonyjelölő elemmel, az eredetileg külön álló *kül* névutóval, s egységes viszonyzó válván belőlük, hangbelileg is teljesen alkalmazkodtak a magyar nyelvnek uralkodó törvényéhez, a hangzóilleszkedés kényszerűségéhez: illetőleg a *-nál kül* és *-nél kül* szerkezetekből a magas hangú szók *-nél kül*-je, mint az illeszkedés törvényének megfelelő, általános érvényre emelkedett s így állt elő az egységes *nélkül* névutó. Képletben e fejlődést így ábrázolhatnók: (*kert*+*nél*)+*kül*-ből lett *kert*+(*nél*+*kül*), vagyis általánosságban: (*R*+*a*)+*b*-ből *R*+(*a*+*b*).*)

Miként indul ki a szónak eredete a mondatéletből, miként válik két egymás mellett álló, bár külön szerepű s szoros kapcsolattal össze nem fűzött szóból új egységes szó, új fogalomnak jelölője: érdekes példában mutatja a *mintegy* kötőszó származása. Eredetileg két külön elem volt e szavunk: hasonlító kötőszó (*mint*) és határozatlan névelő (*egy*), a mint még ma is használhatjuk külön érezve, egybeforratlanul ezeket az elemeket, pl. olyan kíváncsi, *min' e y* vén asszony, stb. Ez eredeti összehasonlító használatmód azonban oly gyakori volt, hogy a két szó megszokott egységet alkotott a nyelvérek előtt s oly kifejezések elé is eléjjarúlt, melyekhez voltaképen nem illenek. Legkönnyebben a számviszonyt hanyagolta el bizonyára a nyelvérek,

*) *R* a tőt, *a* és *b* a viszonyjelölő elemeket fejezik ki.

midőn többes számú névszók elé is *) alkalmazta a *mint egy* szó-párt; pl. «hazrwl hazra jarnak *mynthegy* koldwsok» (LevTár I. 272); «az bálványokat nem külömben tisztelik, *mint egy* isteneket» (Monozslai, NySzót.), stb. Majd oly névszók elé csatolták, a melyeknél a határozatlan névelő mondható szokatlannak; pl. «az ke-med embere *mynth gy* ifelkor [éjfélkor] jwta ide» (LevTár I. 256). Végre egész korlátlanul mindenféle szók, névelős főnevek, határozószók, igék elé is oda függesztették, s ekkor már jelentése is általánosabbá lett, pusztá adverbiummá és hasonlító kötőszóvá sülyedt, melyben a második elemnek, az *egy*-nek eredeti rendeltetése teljesen feledésbe jutott: «a nyolcz boldogságok, melyeken *mintegy* a Jákob-lajtorjáján fel lehet menni» (Biró Mártonnál, NySzót.); «azután kérdé *mintegy* keményen: honnét jösz Cleodon» (Mikes, NySzót.); «az efféle tanátstalan vitézeket *mint egy* ki keresik a' golyóbisok» (Fal : NA. 185), stb. (Vö. Simonyi: Kötőszók, III. 169. s köv. II.)

Utalhatunk a sokáig hasztalanul magyarázgatott *bennünket*, *benneteket* névmások érdekes keletkezésére is, melyeknek megfejtése szintén csak mondattani alapon sikerülhetett (I. Szómagyarázatok, 1—11).

Még csupán egy bizonyosság fejtegetésére terjeszkedünk ki bővebben, mert alábbi tárgyalásaink folyamán is látni fogjuk, mennyire fontos, s mily különböző téren érvényesíthető és érvényesítendő az az elv, a melyet hangsúlyozunk.

Talán másnak is föltűnhetett, nekem legalább régóta sajtásá-gosnak tetszik egy pár megyénknek, bár régi eredetre támaszkodó, elnevezése: *Fehér* megye, *Vas* megye, *Heves* megye, *Sáros* megye, *Békés* megye, de legkivált, s ezen akadt meg először fülem, *Ab új* megye. Miért *fehér* ez, miért *sáros* amaz; mért érdemel egyik *békés* nevet, míg a másik *heves* névvel van megbélyegezve; miért *vas* a jelzője ama határszéli megyének, s végre ugyan mi értelme lehet *Abaúj*-nak, melyet olyan könnyen bont föl fülünk e képtelenül egybeállított két szóra: *Aba* és *új*. Azt lehetne ugyan mind-

*) Az eredeti számjelentésnek e figyelmen kívül maradása az egyszerű *egy*-gyel is tapasztalható; pl. «Kiskomárom, Nagykomárom, De szép *egy* lány ez a három» (népd.). Ehhez hasonló, a mit az *egy* általánosabb használatára nézve a következő fejezetben tárgyalunk. (Vö. még Simonyi: Kötőszók, III. 176.)

járt mondanunk, hogy nem szabad e nevekben mai értelmet keresnünk, mert valamennyi csupa népetymologia játéka is lehet, a mire történetük hosszú folyamán, eredetük feledésbe mentével könnyen kínálkozhatott alkalom. Igaz. Azonban más szintől rögtön a kérdés, mihielyt visszamegyünk a megyék elnevezésének régibb módjára. Itt már nem *Fehér megyé*-vel, *Heves megyé*-vel, *Békés megyé*-vel stb. találkozunk, hanem *Fehér vármegyé*-vel, *Heves vármegyé*-vel, *Békés vármegyé*-vel, s ez, noha jelentésanilag még semmivel sincs benne kevesebb sajátosság, mégis közelebb visz a dolog megfejtéséhez. Tudjuk ugyanis, hogy a megyék központjai, történeti eredetük szerint, *várák* voltak, a *vármegyék* tehát eredetileg egyes várakhoz tartozó közigazgatási kerületeket alkottak, s maga a *megye* szó is voltaképen 'határt, környéket, kerületet' jelent. Ennélfogva egy tekintet a vármegye-elnevezések mondattani szerkezetére, megadja nekünk a keresett magyarázatot. Hasonló fejlődés előtt állunk itt is, mint a *nélkül* névutó eredeténél. A megyék elnevezései ugyanis kezdetben így hangoztak: *Fehérvár megye*, *Ungvár megye*, *Vasvár megye*, *Zalavár megye*, *Baranyavár megye*, azaz: *Fehérvár megyéje*, kerülete, *Vasvár megyéje* stb., a minthogy ma is megvannak ősi központjaik e régi nevükkel: *Fehérvár*, *Ungvár* (ma is megyei székhelyek), *Vasvár*, *Zalavár*, *Baranyavár* (ma jelentéktelen helységek), stb. Hogy ez így volt, mutatja olykor a latin elnevezés is, melyben a *comitatus* 'megye' szó jelzőjéül az illető vár teljes magyar nevéből képzett melléknév szolgál, pl.: «in comitatu *Vosvariensi*» (egy 1253-iki oklevélben, l. Horvát Árpád: A diplomatikai irástan alapvonalai, 116. l.); «in *Abawyvariensi* . . . in Saros comitatibus» (1477-ből, l. Hazai Okmánytár V. 337).*) Már most legérdekesebb e megyenevek fejlődésében az *Abauj megyé*-é. Régen ugyanis az előbbieket példája szerint s mint a latin kitétel is mutatja, *Abaujvár megye* volt, s ez azt teszi: bizonyos *Abaujvár*-hoz

*) Vö. a következő kifejezésmóddal, a hol a vár teljes neve szintén megvan, de melléknévképző nélkül: «in possessione Liuba vocata in Comitatu *Abawywar* habita» (1370-ből, Hazai Okmánytár V. 154). Megjegyezzük, hogy *Comitatus Abaujváriensis* rendes latin neve *Abauj megyének* (így nevezi Bonbardus is 1718-ban megjelent *Topographia*-jában), míg Vas megyét közönségesen *Comitatus Castriterrei*-nek írták.

tartozó *megye*. Ez az *Abaújvár* ma is megvan mint falu, s neve egészen érthető, mert ekként tagolandó: *Aba-újvár*,¹⁾ épúgy mint pl. *Érsek-újvár*, *Német-újvár*, *Magyar-óvár* stb. A *vár* szó azonban, mint a többi megyenevekben is, a *megyé*-hez csatlakozván (vö. a *-nél* és *kül* összekapcsolódását a *nélkül*-ben), minthogy a *vármegye* szó maga külön is használatos volt: a nyelvérzék előtt a magában véve képtelen *Abaúj* (Aba-új) tűnt föl a megye megkülönböztető nevéül s ma már közönségesen csak így beszélünk: *Abaújban*, *abauji*²⁾ származású stb.

Látjuk e példákból, hogy a szófejtőnek, ki a szók eredetét, alakjuknak és jelentésüknek előállítását kutatja, multhatatlanul mondatbeli szereplésük vizsgálatából kell kiindulnia. Innen kapja meg a legbiztosabb útmutató fonalat, mely az eredetkérdésnek bonyolult útvesztőjéből legkönnyebben kivezetheti, mely eltévedésektől megóvhatja.

II.

Tapadás tüneménye a mondatelemek közt. Egységes jelzővé tömörült mondatrészek. Önállósított, egységes szóvá forrott szerkezetek. Továbbragozott és továbbképzett mondatrészek. Nehézségek a mondatelemzésben. A történeti fölfogás segítsége.

Már a tárgyalt etymologiai példák egy részénél is észlelhetjük, miként szövetkeznek egységes szóvá a mondatnak némely eredetileg különálló, külön rendeltetésű elemei, a nélkül, hogy őket a szó alaktani értelmében összetételeknek lehetne neveznünk. Emlékezzünk vissza az *egymás*, *mintegy* szók eredetére. Mintha a tapadás általános physikai tüneménye érvényesülne a szavak keletkezésében is, a hol egymás mellett álló, rendszerint együtt jelentkező szók páraiból egységes fogalomjelölők, egységes szók támadnak. Vagy mintha birokra kelnének a mondat egyes részeit egybefűző vonzóerők s küzdelmükben átalakítanak a szócomplexumokat, midőn egyik hatalmasabb erő a másiknak vonzásköréből ragad magához

¹⁾ Azt is tudjuk, legalább hagyományból, hogy e nevet az *Aba* nemzetségtől kapta, a mely építette.

²⁾ Már Kazinczy azt írja: «*abauji* főispán» (Pály. Emlék. I. könyv, 16. fej.).

tömegeket (vö. *-nél kül = nélkül*), avagy egymástól eredetileg független mondatelemek egyesülnek egy szótestté (vö. *mint egy = mintegy*).

De emez első sorban a szófejtés köréhez tartozó példákon kívül még sokkal nagyobb arányban láthatjuk a tapadás tünetéjét érvényesülni a mondatéletben.

Tárgyalandó példáink arra az észleletre fognak bennünket vezetni, hogy a mondatoknak rendszerint együttálló, közvetlen egymás mellett s többnyire bizonyos értelmi kapcsolattal is szorosabbra fűzötten jelentkező részleteivel úgyszólván egységes elemként, egységes szóként bánik el nyelvselemlenünk, midőn nem csupán egységes mondatrészl, más, logikailag hozzájuk nem illő kifejezések, mondatrészek egységes jelzőjéül vagy kiegészítéseül használja őket, hanem valóban egy szónak, tőnek tekintve, képzőket, ragoakat függeszt hozzájuk. Egy szóvá tömörült mondatrészlereknek nevezhetjük ezeket, s az utóbbi eseteknek a képzős, ragos szerkezeteknek analogiáját kicsinyben ama tünetében találhatjuk föl, melylyel Simonyi «önállósított határozók» neve alatt behatóan foglalkozott (I. Budenz-Album). E hasonlóság alapján önállósított szerkezeteknek, önállósított mondatrészlereknek is nevezhetnők jelenségünket.

A tapadás törvénye szerint, a tárgyalt *egymás, mintegy* szókélekezéséhez hasonlóan, forrtak egy szóvá a tagadó névmások (*senki, semmi, sehol* stb.), az *amaz, emez, ugyanaz, ugyanez, mindaz, mindez, szintazon, szintoly, szintúgy, mindkét, mindenki, mindenho', mindenütt, mindenüvé* szóknak, magának a *sem, se* tagadó és tiltó szócskákknak, a *sőt* kötőszónak s számos egyéb olyan szavunknak eredeti alkatelemei, melyek között voltaképi összetételi viszony fönn nem állott, csupán mondatbeli egymásmellettségük, egy fő hangsúly alá tartozásuk adhatott okot egygyé olvadásukra. E szavaink közül a *senki, semmi* stb.-ben kötőszó (*és*), tagadó szó (*nem*) és névmás forrtak egygyé; az *amaz, emez*-ben egy indulatszó (*im*),*)

*) Vö. még külön maradt elemeivel e mondatokban: «imhol jön ő, sietvén *im* ez hegyeken, vigadozván *im* ez halmokon» (igy idézi Kriza az Énekek énekének II. 8. versét, Vadrózsák, elősz. VI.); «imhol am. *im* ezen helyen» (írja a Nagy Szótár, *im* alatt). Az *emez, imez*-ből aztán ana-

az *ugyanez*, *mindez* stb.-ben az *ugyan*, *mind* adverbiumok fűződtek össze az egyszerű mutató névmásokkal; a *sem*, *se* szócskákban az *is*, *és* kötőszó vált egygyé a tagadó és tiltó *nem*, *ne* szókkal, a *sőt*-ben meg *ugyane* kötőszó a *még*-gel alkotott új egységet (az utóbbiakra, a *sem*, *se*, *sőt* szókra nézve vö. Simonyi: Kötőszók, I. 60, 97). A *mindkét*, *mindkettő* s hasonló számnevekbe olykor a névelőt is közbe írjuk: *mindakét mindaketten* stb. Az összetett számok közül a *tizenegy* — *tizenkilencz* és *huszonegy* — *huszonkilencz* szintén csak összeolvadt szerkezetek (*tizen egy*, azaz: 'tizen fölül egy' stb.), s ma egységes szóként sorszámképzőt is ragasztunk hozzájuk: *tizenegyedik huszonkettődik*, stb. (Vö. lat. *duodevicesimus*, *undetricesimus*, ezekből: *duo-deviginti*, *un-de-tiginta*; ném. *ein-undzwanzigste* stb.)

Mind e példákban az egygyé-olvadás oly teljessé vált, hogy az orthographia sem választja többé külön eredeti alkotó elemeket, sőt némelyüket csupán a történeti fejlődés végig tekintése útján vagyunk képesek elemezni.

Vannak azonban jelentékeny számmal olyan eseteink is, melyekben a mondat'elemeknek egységes szóként való szereplése világosan kimutatható, noha egységes voltukra orthographiai különállóságuk miatt mindeddig sohasem gondoltunk. Kimutatható pedig ez az egységként való szereplésük, mihelyt közelebb szemmel vizsgáljuk, mennyiben felel meg jelentésük ama kifejezésnek, melynek jelzőjéül alkalmazva vannak, vagy hogy állapíthatunk-e meg külön-külön valamennyi elemüknek valami pontos szerepet az ismert mondatbeli szerepek (alany, állítmány stb.) közül. E kérdéseket fölvetve rögtön észreveszszük, hogy a kérdéses mondatrészletek csak úgy magyarázhatók meg némely kifejezések előtt, ha nem alkotó elemeik szerint, hanem egységesen, egész egységükben kifejlett jelentésük szerint fogjuk fel őket, s ha nem keressük minden tagjuknak az egész mondathoz való viszonyát, mert ez valamennyire nézve meg sem állapítható, hanem megalógszünk az egész mondatrészlet egységes szerepének megállapításával.

---

logikus úton a mélyhangú *amaz* is előállott. Egészen hasonló keletkezése van a francia *ce*, *cet*, *cette*, *celui*, *celle* mutató névmásoknak, melyeknek *c*-jében a latin *ecce* 'íme' lappang: *ce* = 'ecce-hoc'; *cet* = 'ecc-iste' stb. (l. Brachet: Dictionnaire étymologique).

Az adatok részletes vizsgálása jobban meg fogja a kérdést világosítani.

1) Azt tapasztaljuk ugyanis, mint fejezetünk elején már hangoztattuk, hogy bizonyos, igen gyakran együtt járó szópárok vagy több szóból álló mondatrészeket egységes jelző elemként oly fogalmak elé is járulhatnak, melyekhez voltaképen logikailag nem illenek. Érdekes bizonyosság erre például a népnyelvi *egy kis* jelzői kifejezés. Azt mondjuk: adj *egy kis* kenyeret, hozz *egy kis* bort stb. S ez az *egy kis* szópár, gyakori használata folytán, annyira egységes valamivé lett a nép nyelvérzeke előtt, hogy ilyesmit is hallhatunk aztán: «szokott az jámbor ifjúság mindön két hétben *egy kis bejárásokat* tartani» (Nyr. III. 225). Itt már — mint látjuk — többes számú főnév elé is (*bejárások*) eleje tette a népnyelv a quasi egy szóvá forrt *egy kis* jelzőt. Ilyen Csokonainak ez a mondata is: «köntöseikből is azt vették magokra, a mi jobban illik *egy ily angyalokra*» (Dorotya, I. é.). Ehhez hasonló az *egy* határozatlan névelőnek melléknév kíséretében való szereplése többes számú főnevek előtt. Gyakran mondjuk ugyanis pl.: *gyönyörű egy* állat, *ostoba egy* ficzkó, *haszontalan egy* gyerek stb. Az ily kifejezések miatt aztán annyira megszokottnak, mintegy egybeforrottnak érezzük a határozatlan névelőt a melléknévvel, hogy mindennaposá vált már az ilyenféle beszédmód is: *gyalázatos egy* firmák ezek! *ostoba egy* gyerekek! *gyalázatos egy* nézeteid vannak! stb. S ide való az a főntebb (I. fej.) már idézett népdalbéli kifejezés is: «de szép *egy* lány ez a három». Ezekben az *egy* szerepe egészen hasonló a *mintegy* kötőszóiban levőhöz, azzal a különbséggel, hogy emebben már minden tekintetben, orthographiailag is egy szóvá forrt megelőzőjével. Ide sorozhatjuk a következő adatot is: «elvonatkozva a belső okoktól s csupán *magát a* tényeket tekintve, ő a jog terén állott» (Kemény Zs.: Rajongók, IV. 67). Továbbá analog jelenség az a népnyelvünkben egészen közönséges sajátság, hogy a *ragozott* *) mutató névmást egyes számú alakjával teszik többes számú jelzett szók elé: *aztat a házakat, ebbül a borokból* stb.

E sajátságot megtaláljuk már Mikesnél: «hogya pedig *ezzel a* kevély görögökkel volna dolgunk, itt eddig nem lakhattunk volna»

*) Alanyesetben álló jelzett szó előtt ez a sajátság (pl. ilyesmi: *ez a házak*) aligha fordul elő.

(Tör. Lev. 59-ik lev.); s előfordúl népies íróknál is, mint pl.: «minek beszelném el én az ő szépségét? Azt az olajszín arcot, azt a mély tűzű szemeket» (Vereskövi elbeszélésében, Föv. Lapok XXV. 1262); «előre léptek elmondani egy-egy köszöntőt *abból* a régi krónikás verseményekből» (ua. írónál, uo. XXII. 1039). Mindezeket alig magyarázhatjuk másként természetesebben, mint, hogy a sűrűn használt egyes számú *azt a*, *abból a*, *azzal a* stb. jelzői szerkezetek megszokott, egységes jelzővé váltak már nyelvérzékünk előtt s átviszszük őket minden jelzett szóra, legyen az bár többes alakú is. *) Ekként magyarázhatjuk még a következő két érdekes jelzői szerkezetet is: «de *ezek a fajta* népetymológiák is még mindig csak gondolatnélküli szóértelmesítések» (Nemzet, III. 100. teza); és: «jobban tetszett nekik *egy a más* társasága, hogysem részt óhajtottak volna venni az őket környezőknak mulatságaiban» (Lamb: Shakespeare-mesék, ford. Mihály József, II. 8). Az előbbi mondatban levő jelzői kifejezés az egységes *ez a fajta*, *az a fajta* szerkezetnek többes számú változata, azonban csupán a mutató névmás vette föl a többes jelét, mint a melyen egyszerű alkalmazásában is (*ezek a házak*) szükséges a többség fogalmát kifejezni. Második példánkban az *egy a más* egységes birtokos jelzőként van alkalmazva, átvéve oly mondatokból, a hol az *egymás*-nak e névelővel szétbontott s az eredeti fölfogást visszaállító kifejezése (*egy a más*, pl. «*egy a más* után», «*egy a más* miatt» stb., vö. fentebb első cikkünkben) egészen helyén van, holott mondatunkban a rendes nyelvhasználat szerint csak az egységes szóvá alakult *egymás* volna alkalmazandó.

2) Az a jelenség is észlelhető, hogy némely számtalanszor együtt járó két szót, mintha egységgé váltak volna, olyan kifejezések kiegészítésére is használjuk, melyekhez e szópárnak voltaképpen csak egyik tagja volna illő. Egy tasnádi asszony leveleiben olvastam pl. ezt a mondatot — a mihez hasonlót Nagybanynán is mondanak — úgymint: «a szigeti utjára mi is azt mondjuk, hogy *biz azt* ne menjen abba az utálatos városba.»

*) Elfogadhatatlannak tartjuk Thewrewk Emil magyarázatát (Hely. magyars. elv. 73), ki szerint az *azt a házakat*-féle kifejezésekben a mutató névmás «collectív főnév gyanánt áll, melyhez aztán a többes számú appositio (*a házakat*) járul», s egybe volna vethető az egyes szám alkalmazásával ilyen mondatokban, mint: (boldogok vagytok?) *az* vagyunk.

Világos, hogy e kifejezésben az *azt* névmás semmi esetre sem tárgya a *menjen* igének. Azonban eléje van mégis vetve olyan, gyakran hallható mondatok hatása következtében, a melyekben az *azt-ra* értelmileg valóban szükség van, úgymint: *biz azt* ne vegye meg, *biz azt* el nem mondom, *biz azt* ne adja el, stb. stb. Az efféle mondatok folytán a *biz* (*bizon*) adverbium annyira egybeforr a tárgyragos mutató névmással, hogy mintegy nem is jelent már egyebet, mint az egyszerű *biz*.

3) Még érdekesebb eset ama mondatrészleteké, melyek bár orthographiailag csekély kivétellel még egészen összeforratlanoknak látszanak, oly szoros egységgé olvadtak össze, hogy mintegy tő gyanánt, képzés és ragozás alapjáúl szerepelnek. Már Simonyi önállósított határozóinak egy része is ide tartozik e tüneményhez, és pedig példáinak ama csoportja, melyekben névutós szók vannak raggal vagy épen képzővel ellátva. Ezekben ugyanis voltaképen már nem pusztá határozószó, hanem egész határozói szerkezet van egységesnek, önállónak nézve, raggal és képzővel tovább alakítva. Ilyenek: *tegnapelőtről*, *husvét-utánra*, *délutánra*, *több felőlről*, *Dunántúlról*; *földalatti*, *régótai*, *végnélküli* stb. (l. Budenz-Album, 67—70). Ezekhez sorozhatjuk következő példánkat: «nem a már elvett, de az *ezentúlra* reménylett ajándékok» (Kemény: Rajongók, IV. 139); «a koporsóra s a *síron túlra*» (PNapló 1884. évf. 41. sz. esti l.); «*hazánk határain túl*ről vették az indító lökést» (Beöthy: Irodalomtört. I. 3); «a hadi szolgálat megkezdését *tanulmányaik bevégzése utánra* halaszthatják» (Nemzet, IV. 298); *új év utánra* (uo.). Mindezekben a végső rag vagy a képző az egységes (névutós, olykor jelzővel is ellátott) határozói szerkezethez járult, tehát keletkezésük a következőképen szemléltethető: (*több felől*)-ről; (*föld alatt*)-i; (*Dunán túl*)-ről; (*síron túl*)-ra; sőt: (*hazánk határain túl*)-ről; (*tanulmányaik bevégzése után*)-ra stb. Semmi esetre sem bonthatók föl ekként: *több + felőlről*, *síron + túlra* stb., mert ez elemzés sem jelentéstanilag nem volna teljesen megokolható, sem a történeti fejlődésnek nem felelne meg. Érdekes még Simonyinak következő példája is, melyet csak mellékesen idéz lapalatti jegyzetben, minden észrevétel nélkül: «a *hétfőn reggeli* vonat» (l. Budenz-Album, 64); ebben egy kettős időhatározói kifejezést (*hétfőn reggel*) láthatunk egységes töként képzővel ellátva. Ehhez hasonlók a következő közönséges jelzői

kifejezések, melyekben az első időhatározó ragvesztett alakot mutat: «szombat reggeli lapunkban elmondtuk» (Nemzet, V. 164), *vasárnap délutáni, péntek déli* stb. Szintén határozói szerkezet szolgált a képzés alapjául ez érdekes népnyelvi adatban is, noba a jelzett szón a viszonyrag ma már hiányzik, úgymint: *mindönnapló* (ebből: *mindön nap*, azaz 'minden napon'), azt a harangot jelenti, a melylyel hétköznap szoktak harangozni (Makó, Nyr. IX. 377).

De valamennyi ily módon keletkezett alakunk közt kétségkívül a hirhedt *tuladunai* és rokonsága a legföltünőbb. Nyelvészti is kisértetbe ejtett már sajtászerű alakulata, de a rája kiáltott anathema foganatlan maradt, mert nagy vidék emelte föl mellette igazoló szavát (l. a Nyr. XX. XXI. kötetében lefolyt polemiát). Az alak érdekességét különösen az fokozza, hogy a képzés alapszavának (ha szabad e három szóból álló szerkezetet így nevezünk) két eleme közé a névelő is beleszorúlt. Eredetét különben most már igen könnyen megérthetjük. A mindennapos *túl a Dunán, túl a Tiszán* stb. határozói szerkezetek egészen egységes szóként hatottak a nyelvérzékre, s a mint az egyszerű *Dunán, Tiszán* ragos alakok mellett megvannak a *dunai, tiszai* melléknevek, az egész *túl a Dunán, túl a Tiszán* határozók mellé is megteremtette a nyelv a megfelelő csodaalakokat: *tuladunai, tulatiszai*. Azt hiszszük, e fejezetünk fejtegetései után, a hasonló természetű adatok világítása mellett nem fognak többé ezek a szóalakok sem olyan föltünőknek látszani, annyival kevésbbé, mert még abban a tekintetben sem állanak egymaguk, hogy a névelőt sajtászerű módon elemeik közé forrasztották. Párjuk ugyanis a háromszéki *egyikamásul* határozó szó, mely azt teszi 'egyformán', azaz egyik úgy mint a másik, 'egyik a másúl' (l. Magy. Nyelvészet VI. 322); s ide sorozható a névelővel bővült *egy a más* szerkezetnek föntebb idézett sajtászerű alkalmazása, melyet már bővebben tárgyaltunk (l. 1. alatt). Ebben a névelő orthographiailag nem vált környezetével egy szóvá, a mint nem vált az alább tárgyalandó *mi a manóba, mi az ördögöt*-féle sajtászerű szólásokban sem, melyeket szintén csak az itt fejtegetett nyelvtüneményekkel kapcsolatban lehet helyesen megmagyaráznunk.

Az eddig tárgyalt önállósított szerkezetekben voltaképen az önállósított határozók ismert tüneményét szemlélhettük. Azonban

vannak egyéb egységessé tömörülő s ragot, képzőt fölvehető szerkezeink is, melyek nem sorozhatók az önállósított határozók kategóriájába, tehát némileg más szempontból kell magyarázatuknál kiindulnunk.

Vannak ugyanis némely páros kifejezések, melyeket állandó együttlétük miatt a nyelv szokás annyira egybeforrottaknak tekint, hogy — egy szóként — csupán második elemüket látja el raggal, névutóval vagy képzővel. Ilyen pl. ez a kifejezés: *száz és száz*, melyet Szarvas egyik cikkében így ragoz: *száz és százával* [azaz: (*száz és száz*)-ával], e helyett: *százával és százával* (Nyr. XVI. 164). Hasonló ehhez: «*tíz tizenötször kerüli meg a menet a Valideház udvarát*» (Budap. Hirl. VI. 38, Tóth Béla tozája), e h. *tízszertizenötször*; *egy és ugyanazt, egy és ugyanannak* stb., ezek h. *egyet és ugyanazt, egynek és ugyanannak* stb. Még érdekesebb, a mit élő beszédből jegyeztem föl: «a melynek állítólag *egy és ugyanaznak* [így!] kellene lenni», azaz: (*egy és ugyanaz*)-nak, e h. *egynek és ugyanannak*; mint látjuk, még a mutató névmás *z*-je sem hasonlított a *-nak* raghoz, csupán az *egy és ugyanaz* megszokott alakjának hatása folytán.*) Ide való e népnyelvi adat is: «Szebbiket, jobbikat, *karcsu magasabbikat*» (Nyr. I. 230), e h. a *karcsubbikat és magasabbikat*, minthogy a *karcsu* és *magas* mint rendesen együtt járó természeti tulajdonságok a kifejezésben is állandó kapcsolatot alkotnak. S ide való az a ragelhagyásnak népnyelvünkben is előforduló adatai, minők: a *Jézus Máriádat*, e h. *Jézusodat és Máriádat* (vö. Mátysföld nyelvjár. 72); *atya-, fiu-, szentlélekre, egy vagy kettőt*, stb. (l. Thewrewk Emil: Helyes magyars. elvei, 78). Látjuk tehát, hogy a rendszerint együtt járó fogalmak neveinél a népnyelv is szereti a ragot csupán az utolsó névszón tenni ki; azért nem találunk

*) Az *egyazon* jelzői kifejezés is voltaképp annyi mint: *egy és ugyanaz*, s itt is tulajdonképp az *egy*-et is ragoznunk kellene a névmás mellett; a következő mondatban tehát: «a ki sokat van *egy abban* a szakmában, csak távolabb eső alakok és jellemek magába fölvételével fogja művészetét az egyoldalúságtól megoltalmazni» (Budap. Hirl. VI. 80) — voltaképpen így kellene a kérdéses jelzót mondanunk: «egyben abban a szakmában». A németben az *ein und derselbe* kifejezést tényleg kétféleképp ragozzák: in *einem* (vagy: *ein*) und *demselben* hause wohnen (Sanders: Wörterb.).

semmi megbotránkoztatót az ilyen — köznyelvünkben is minduntalan hallható — beszédmódban, mint: «az épület többi részében van egy fészter és a bányaőr lakása, *egy szoba és egy konyhával*» (Főv. Lapok XXV. 1012. tez.); *a magyar nyelv és irodalomból; természetrajz-, földrajzból* stb. E példák némelyikétől már csak egy lépés hiányzik a szóösszetételhez, s innen van, hogy némely páros kifejezéseink, melyeket a régibb nyelv még külön-külön ragozott, ma csak második elemükön veszik föl a viszonyjeleket s ekként valóságos összetételekké kezdenek összeforrni. Ilyenek: régen: *híre neve, híres neves*, ma: *hírneve, hírnév, hírneves*; rendesen: *kezemről-lábamról*, de Petőfinél: «mily soká tart, míg e lánczot *kezem-lábamról* leverik» («Az apostol» XVIII. szakasz); *ügyét-bajját*, és: «a legnagyobb sietséggel szokta elvégezni minden *ügye-bajját*» (Lamb: Shakespeare-mesék, ford. Mihály Józs. II. 175); *zegét-zugát*, és: «a közönség ellepte minden *zege-zugát*» (Nemzet, VI. 175. esti l.); *országnak-világnak*, és: «nem hirdette-e *ország-világnak*, hogy . . .» (Jókai beszédében, uo. VI. 148); «ő volt a magyar irodalmi termelés *szinének-javának* letéteményese» (uo. VI. 137. tez.), és: «látnák a magyar főváros *színe-virágát*» (Főv. Lapok XXIII. 276. tez.); s egyazon czikk két reproductiójában olvassuk: «a hentes bolt és az opera portása közt állva, nyögi el nekünk *búját-bajját*» (Főv. Lapok), és: *buja-bajját* (Pesti Hirlap, 1888. júl. 1. sz.); ide valók még: «rá kellett szánnia magát, hogy keresztül *ötöl-hatoljon* [e h. *ötöljön-hatoljon*] a levélen» (Jókai: Uj földesúr, 70); «itt-ott elő is került már egy-egy *ősz-tavaszi felöltő is*» (Főv. Lapok, XXV. 194). S hasonló tüneményre már a régi nyelvben is találunk néha példát, mint: *ágabogácska* (NySzót.) e h. *ágacska-bojocska*; «a' hová nem érkezie az oroszlán büre, bé *csúszmászot* a' Róka köntőse» (Czeglédi: Redivivus Japhetke, 1. l.), e h. *csúszott-mászott*.

E páros kifejezésekéhez hasonló sors éri gyakran az értelmezős szerkezeteket is. Vannak ugyanis némely kifejezéseink, melyekben értelmezett és értelmező csaknem állandóan együtt találhatók s ennelfogva oly megszokott egységet alkotnak, hogy a rendes és eredetibb szokástól eltérőleg csupán az értelmező után függesztjük a szükséges ragot vagy névutót. Az angyali üdvözlésben pl. «asszonyunk, szűz Mária» állandó értelmezős szerkezet, s innen van, hogy már a Domonkos-codex azt írja: «vgyan ezen

frater zokta vala tyztelny *azzonyonk zuz mariat* ez keppen» (237. l.), e h. *asszonyunkat, szüz Máriát*. Hasonló az Érdy-codexben: «tyztelte *wrwk Iesusth*» (146), e helyett: *urunkat, Jézust*. Régen még rendszeren így beszéltek: «kwltwnk suplicacioval ennek elette es *kyralhos w felsegehes*» (LevTár. I. 12); «az mit meggyertwnk *kyralnak w felsegenek* meges akaryuk adni» (uo. 13); «elküldöttek münket előre, hogy *urunknak ő felségének* az számára készitenök ott el az szállást» (Mindszenti Gáborból, l. Beöthy : Irodalomtört. 6 I. 228); «*császárnak ő felségének* is értésére adtuk ez dolgot» (a székely nemesség 1527-i kiáltványából, Budap. Hirlap XI. 358. tetz.), stb. És e kifejezésmód sokkal természetesebb és eredetibb, mint a mai, midőn így beszélünk: «*ő felsége a belgák királyának* védnöksége alatt Brüsszelben nemzetközi kiállítás fog tartatni» (Nemzet VI. 276. mellékl.). Magyarozatát, mint a többi példák is, abban leli, hogy az egész értelmezős kifejezést egységes szóként szeretjük ragozni: (*ő felsége a belgák királyá*)-nak.

Eredetileg szintén értelmezős szerkezetként ragozhatta nyelvünk a *valaki más, valami egyéb, ki más, senki más, semmi más, senki egyéb, semmi egyéb*-féle páros névmási kifejezéseket. Erre vallanak legalább némely régibb adatok s ez látszik elemeik jelentésénél s egymáshoz való viszonyánál fogva is természetesebbnek. Eredetibbnek tartjuk a következő, mindkét elemet ragozó kifejezésmódot: «chak ennalam vagyon ninchen *egebnel senkynel*» (NémGl. 307), ma így is mondhatók: ,nincsen *senki másnál*‘; «ha *valamyt egyebet* ebbe myelthewn volna» (LevTár. I. 34), ma: *valami egyebet*; «immár *semmit egyebet*¹⁾ nem kíván, hanem hogy . . .» (uo. II. 86), am. *semmi egyebet*; s ez a kifejezésmód még ma is közönséges, pl.: «már oda küldjenek kegyelmetek *valakit mást*» (Jókai : Elátk. csal. I. 29); «*miért nem vetnek szemére annyi ellentétes szereplést senkinek másnak*»²⁾ (Nemzet, VI. 181). Azonban ma már nagyon gyakorivá lett, e páros kifejezéseket egységnek véve, a következő ragozásmód:

¹⁾ Vö. ezekkel ezt a kifejezést: «nem tudok *egyebet mit* mondani» (Haller : HHist. III. 217), a mit így is mondhatunk: ,nem tudok *mit* mondani *egyebet*‘.

²⁾ Vö. «Adassék a levél Hunyadi Mátyásnak, Tulajdon kezébe, *Senkinek se másnak*» (Arany : «Mátyás anyja»).

«Kiről is van tehát szó? *Ki másról*, mint ki egy fejjel nagyobb mint polgártársi» (Emb. tragéd. V. szín); «enyim az [az istenkard]! *ki-másé?*» e h. ,kié másé' (Buda halála, X. é.); «több ház alapfalaira bukkant, de *egyéb semmit* [azaz: (*egyéb semmi*) t] sem talált» (Egyetértés, XVIII. 130); «engem illet érte a dij, *senki mást*» (Csiky: Antigone-ford. 393. v.); «a Balkán félszigeten *senki másnak* nincs joga fegyveres beavatkozáshoz» (Nemzet V. 271. esti l.); «egyáltalában nem tudnám se én, se senki más, se Volfnak, se *senki másnak* bebizonyítani» (írja Ásbóth Oszkár, Nyelvtud. Közlem. XV. 119); «Ördög adta kis legénye, Még mi nem jut az eszébe! Jó lenne, jobb lenne, Ha *valaki másba* [e h. ha *valakibe másba*] szeretne» (népdal a Piros Bugyelláris cz. népszimnűben); «jobb lett volna mégis tán *valaki mást* választani» (Föv. Lapok XXVI. 89. l. tza).

Ezekhez sorolhatjuk a *mi minden* kifejezést is, melyet ma rendesen szintén így ragozunk: *mi mindent, mi mindenről* stb., noha előfordul az eredetibb használatmód is, pl.: «közel négyszáz kiállító mutatja be a kiállításban, *mit mindent* nem termel Vasmegye» (Nemzet, VI. 240. esti l.); «kiadta a rendeletet, hogy *mit mindent* végezzenek» (Lamb: Shakespeare-mesék, ford. Mihály Józs. I. 21).

Ezeknél is érdekesebb az oly értelmezős szerkezeteknek egységessé válása, melyekben csupán az értelmezett szó névmás. Ilyenek: «*mi földlakók előtt* a Márson látható egyenes vonalak megfoghatatlanok» (Budap. Hirl. X. 322. tez.), e h. *mi előttünk* (vagy szokottabban: *előttünk*), *földlakók előtt*, ebből: ,(mi, földlakók) *előtt*»; «Pater Didon *mi nyugatiak számára* a mi eszünk járása szerint írta meg Jézus életét» (uo. XII. 128, Tóth Béla tezájában); sőt egy magánlevélben ilyen is olvasok: «szigorú feladatunk *mi állami tanítóknak* itt e megyében az idegen ajkú népet magyarosítani», e példában már rag járul a megszokott s egységgé vált *mi, állami tanítók* kifejezéshez. Ilyenek még: «nem kívánod te azt, hogy én bünhődjem *ezek a gazemberek miatt*» (Egyetértés, XX. 283), e h. *ezek miatt a gazemberek miatt*; «itt érdeklődnek *maga az író iránt* is» (Föv. Lapok, XXVI. 90. tez.). — Mind e jelenséghez hasonló a németben ez a ragozásmód: *König Stefans*, azaz: (*König Stefan*)-s, e h. *Königs Stefans*.

Sőt még tovább megy a nyelv az állandóan együtt szerepelni szokott mondatelemeknek egységgé való olvasztásában. Nevezetesen egybeforrva ragozza a *más, több, kevesebb* mellékneveket a hoz-

zájuk — hiányos hasonlító mondatként — *mint* kötésszóval kapcsolódó kifejezésekkel, úgymint: «nem használ ilyet olyanokkal szemben sem, kik más, *mint loyalis eszközökkel* is tudnak küzdeni» (Nemzet, VI. 158), azaz: (*más, mint loyalis eszközök*)-kel, e h. *más-sal mint loyalis eszközökkel*, vagy *más eszközökkel, mint loyalis eszközökkel*, a mit különben rendszeren így szoktunk kifejezni: *más-sal* is (vagy: egyébbel is) tudnak küzdeni, *mint loyalis eszközökkel*; «mikor bukott meg egy eszme más, *mint a tulzók heve által*» (Kemény: Rajongók, IV. 28). Ide sorolhatjuk ezt a példát is, noha egyéb módon is megmagyarázható: «az állam nem lehet felekezeti, a papok ellenben nem lehetnek *más, mint egyháziak*» (Budap. Hirl. XII. 185. vezikk).

Leggyakoribb, úgyszólván kivétel nélküli az ilyen használat a *több mint* hasonlító kifejezésnél. Régen még így beszéltek: «*teb-nec hog nem withzaznak*», vagyis: *többnek* hogynem (azaz *mint*) *ötszáz-nak, plus quam quingentis fratribus* (NémGl. 197), s még ma is előfordul ez az eredetibb használatmód: «nézzék meg vasuthálózatunkat, melyet 2200 kilométerről *többre mint* 10000 kilométerre szaporított ez a politika» (Nemzet, VI. 154); «egy-egy gyermeknek tanítása nem *többre, mint* 7 frt 17 krba kerül» (Egyet-értés, XX. 42, Irányi D. beszédéből); «*többet mint* 50000 frtot adott egy ilyen asztalért (Wilkins-Keleti: Róm. régis. 22). Ma azonban — s talán a latinban és németben szintén változatlanul maradó *plus quam* és *mehr als* hatása alatt is — rendszeren így szólunk: *több mint* *húszszal* kevesebb, azaz: (*több mint* *húsz*)-szal e h. *többel mint* *húszszal*; «az új gép *több mint* *háromezerszeresen* nagyít» (Föv. Lapok, XXV. 311); «(a házban) az ember életének *több mint* *felét* tölti» (uo. 1888. nov. 16. sz. tez.); «a munkásoknak *több mint* *fele* [tulajdonkép e h. *többje mint fele*] elbocsátatott» (Nemzet, VI. 162); «a Révész által összeállított okok *több mint* *valószínűvé* teszik, hogy...» (Toldy: CorpGramm. előszó XI. 1.); «a menyegzői ünnepélyt *több mint* *fejedelmi pompa által* akarta emlékezetessé tenni» (Kemény: Rajongók IV. 171). — S hasonló módon használják a *kevesebb mint* hasonlító szerkezetet is: *kevesebb mint* *ezerszer* e h. *kevesebbszer* *mint* *ezerszer*, stb. — Az előbbi, a *több mint* kapcsolat már valóságos stereotyp jelzővé vált, akár csak a latin *plus quam*, a *mint* már magyarban is mondjuk: *plusquam* disznóság, azaz tulságos, tulságosnál is tulságo-

sabb disznóság (vö. még: plusquamperfectum). — E jelenséghez sorozhatjuk még a következő, kissé szokatlanul hangzó adatot is: «a szabadelvű párt győzelme minden körülmények közt biztosnak látszott és *annyi mint egyhangu választásnak néztünk elibe*» (Nemzet, VI. 194. esti l.).

Valamennyi tárgyalt egy szóvá tömörülésnél érdekesebb a főntebb már érintett *mi a manóba, mi az ördögöt*-féle kérdői kifejezéseknek eredete és természete. Szóljanak előbb maguk a példák:

«De *mi az ördögöt* csinál, Hol a pokolba marad az a Csokonai Vitéz Mihály?» (Petöfi: «Csokonai»); «*mi az ördögöt* is keresne a dallam itt?» (Vajda János, «Egyetértés» XXI. 83. tcz.); «*hát mi az ördögért* verekedtünk mi?» (Mikszáth, Pesti Hirl. VI. 292. mellékl.); «*hát mi az ördögöt* hozzátok vissza az asszonyt?» (Mikszáth, Föv. Lapok XXI. 515); «*mi a manónak* tetted azt a tüt ebbe a zsákba?» (Nyr. I. 461); «*mi a fenék* vannak itt?», «aszongya Holécinek, vagy *mejlik a fenéknek*, hogy...» (saját hallomásaim); «halyinába, frakkba s tudja *mi a mennydörgősbe* akarják bujztatni» (írja Szarvas, Nyr. VI. 501); «*mi a köben!*» szitkozódó fölkiáltás (vö. Nyr. XVII. 263); «hatalmazzon fel rá, hogy elintézzem az első budapesti szabadalmazott, tánczosokat közvetítő szövetkezettel. — *Mi a macskával?*» (Nemzet, V. 27. tcz.); «hiszen van már egy, a kit Gáspárnak, Menyhértnek, Kristófnak, vagy *mi a csodának* neveznek» (Jókai: Elátk. csal. I. 59).

Hasztalan volna minden elemző kísérletünk, ha pontosan meg akarnók állapítani, hogy ugyan minő mondatbeli rendeltetése lehet az idézett mondatok megjelölt kifejezéseiben a névelőnek, s minő viszonyban állhat a kérdő névmással. Cserben hagy itt minden mondatelemző eljárásunk, valami olyan mondatrészalakulattal van e helyt dolgunk, a melyet nem részei szerint, egészében lehet csupán ilyennek vagy olyannak minősíteniünk. Azt hisszük, hogy e kérdésformák: *mi a manóba? mi az ördögöt?* stb. nem lehetnek egyebek, mint egy szóként való továbbragozásai eme közönséges nominativusi kérdésformáknak: *mi a manó? mi az ördög?** Nem lehetnek egyebek, mert különben a

*) Például: *mi a manó* bújt beléd? *mi az ördög* bántott megint! Ilyenek ezek is: «*mi a csoda* ez? hiszen nem vagyok én tengeri hamis isten» (Jókai, Nemzet VI. 71. tcz.); «*mi a csoda*, ha a felséges ruhadarab egyszer-egyszer be is sárosodik» (Budap. Hirl. V. 30. tcz.); «*ki a*

ki, mi névmásoknak, ha a hozzájuk csatlakozó *a manó, az ördög*-féle kifejezéseket apposióknak tekintjük, okvetetlenül szintén raggal kellene állaniok, egyéb viszonyt pedig köztük és a névelős *a manó, az ördög* stb. közt alig tudunk elképzelni. Hiszen sem alanyaik nem lehetnek e ragtalan kérdő névmások a névelős főneveknek, sem jelzőik, mert mint jelzők nem járulhatnak névelős főnevekhez (vö. *mi baj* ért? *mi hírt* hozol? stb.). Hogy már most maguk e közönséges *mi a manó? mi az ördög?*-féle nominativusos kérdések hogyan magyarázandók, azt egyelőre nyílt kérdésnek is hagyhatnók, mert hiszen eredetük aligha fogja a tárgyalt *mi a manóba*-féle ragos szerkezeteknek eredetét más világításba hozni, mint a minőt fejtegetéseink vetettek rá. Tény, hogy régebben névelő nélkül mondták e kérdésformákat, s ily módon olykor még ma is előfordúlnak. Régen rendszeren így beszéltek: «*mi ördögöt csinál?*»; «felelé a komondor: *mi patvar* maradéc?»; «*mi patvart* iárnál ott?» (l. NySzót. *mi* alatt), mai szólás szerint: «*mi az ördögöt?*», «*mi a patvart?*». A népnyelvből e régibb és eredetibb, névelőtlen kérdezőmódról ezt a példát idézhetjük: «Ott ülnek a reverendán [verandán]. — Hol? — A reverendán vagy *mi fenén*» (Nyr. XIV. 569). S e kérdezőmódnak maradványai a már egy szóvá lett *micsoda, kicsoda* névmások is, melyek közül bizonyára a *micsoda* (azaz: *mi csoda?*) fejlődött ki előbb, s csupán ennek analogiájára keletkezett aztán a személyre vonatkozó *kicsoda* is, mert egyébként a *csoda* dolognév alig kapcsolódott volna össze a leginkább személyre alkalmazott *ki* névmással. Azonban föntebb idézett példáink közt láthattuk, hogy még ez az egységes névmású megállapodott *micsoda* is helyet engedhet a névelővel szétbontott *mi a csoda* kérdésnévnek. — Talán megkísérthetnők mindazáltal a névelő behatolásának is (*mi a manó, mi az ördög*) valami szóbajöhető magyarázatát. Azt hisszük, követhető nyomot mutatnak nekünk a példáinkkal rokon eme kérdésnévűk: «*hol a pokolba* marad az a Csokonai Vitéz Mihály?» (Petőfi föntebb is idézett mondatában); «*hol a kőben!*» szitkozódó fölkiáltás (vö. Nyr. XVII. 263); «*hogy a menkőbe* ne emlékezném?» (Eötvös: Falu

bolond ad értetek pénzt?» (Arany: Aristoph. II. 47); «már most *ki a bolond* kötözgesse azt megint össze?» (Jókai: Elátk. csal. III. 57); «nem bánom, *akárki a menkő* fizet» (Budap. Hirl. VI. 159).

jegyzője, II. 122); «*hogy az ördögbe is híjják?*» (közönséges kérdezésmód), stb. Ezekben már a kérdő névmás is viszonyragos alak,¹⁾ illetőleg határozó, tehát nemnominativus, mint a *mi a manóba-félekben*. Ennélfogva a *hogy* és *hol* valami egyrangú mondattag lehet a hozzá csatolt *a pokolba, a menkőbe* stb. kifejezésekkel. S valóban alig foghatjuk föl a dolgot másként, mint, hogy a *hol? hogy?* kérdések után vetett *a pokolba, a manóba* kifejezések voltaképen indulatos — pusztán fölkiáltó vagy akár szintén kérdező — appositíók,²⁾ a melyek mint közönséges kifakadó szólások a kérdőnévmásoknak elmaradhatatlan társaivá szegődtek, velük úgyszólván egységes kérdői formába olvadtak. S így áll a dolog már most a *mi a manó, mi az ördög, mi a csoda*-féle nominativusos kérdésekkel is, melyeknek egységes továbbragozásából a *mi a manóba*-féle kérdésalakok keletkeztek. Vagyis az ilyen eredeti kérdésformákban, mint: *mi az ördög van itt?* az *az ördög* eredetileg kérdő, illetőleg fölkiáltó appositio lehetett: *„mi? az ördög van itt?“ „mi? a manó bántott?“* stb. Később e kettős kérdések a fő kérdősúlylyal álló *mi*-vel egybekapcsolódtak, egy hangsúly alá kerültek, s így állapodott meg e sajátyszerű kérdezésmód.

Más módon hatolt be ugyan, de szintén hasonló egységes mondatrészetben találjuk a névelőt a nagybányai (Szatmár megye) tájszólásnak eme sajátóságos kérdésformájában: «*mi a baja van?*» «*mi a bajod van?*» «*mi a bajod vót?*» stb. Rendes kérdéssel így volna: *mi baja van?* (vagy: *mi a baja?*) *mi bajod van?* (vagy: *mi a bajod?*) *mi bajod vót?* A nagybányai kérdésmódot nézetem szerint két kérdésszerkezet egybevegyüléséből kell magyaráznunk, és pedig: *mi a baja van* = *mi baja van* + *mi a baja*; *mi a bajod van* = *mi bajod van* + *mi a bajod*; a múlt idejű kérdésmódba aztán bizonyára a jelen idejű kérdésformából hatolt át az egységes *mi a bajod*. Vagyis a névelő a segédige nélküli (*mi a bajod?* stb.) kérdésekből behatolt a segédigével szerkesztett kérdésmódba.

Az itt tárgyalt jelenségekhez érdekes analogiát idézhetünk a német nyelvből. Ez a *was für ein* kérdő névmás, mert már való-

¹⁾ A *hol*-ban helyhatározás, a *hogy*-ban módhatározás van kifejezve.

²⁾ Vö. Kúnos és Munkácsi magyarázatát e szólásokról: A belviszonyragok használata, 68. l.

ságos egységes kérdő névmásnak tekinthetjük. Voltaképen csak a *was* a kérdő elem benne, a *für* pedig egy cél- illetőleg tekinthetathározónak a viszonzyszava, melyet határozatlan névelős főnévvel kapcsoltak össze. E nominativusi kérdés pl. *was für ein buch ist das?* voltaképen annyit jelent — a mint még mondják is így — *was ist das für ein buch?*, vagyis mintegy: 'könyvnek mi ez?' De a három szó annyira egybeforrtn már, hogy egységesen így ragozzák: *was für eines buches*, stb.

Az önállósított szerkezetek, önállósított mondatrészek eme vizsgálatától azzal a tanúsággal mehetünk át a mondatélet egyéb tüneményeinek tárgyalására, hogy a hagyományos mondatelemzés, mely a mondat minden egyes tagjának külön iparkodik szerepét kijelölni, számos esetben cserben hagyja vagy hibás megállapításokra vezet az elemezőt; ennél fogva el kell ismernünk egy olyan szempont jogosultságát még az iskolai mondattaglalásban is, a mely eme bökkenőkön szerencsésen keresztül segíthet. E segítségünk pedig csupán a történeti szempont lehet.

E szempont nélkül, vagyis a különben meghatározhatatlan mondattagok vagy mondatrészek eredetének szemmeltartása és megállapítása nélkül alig fogunk feleletet adhatni pl. a következő kérdésekre. Minő mondatrész, teszem, a *mi* névmás eme főntebb idézett mondatban: «szigorú feladatunk *mi* állami tanítóknak itt e megyében az idegen ajkú népet magyarosítani»? Vagy szintaktikailag minő szerepe van az *egy* számnévnek Greguss amaz említett mondatában: «az emberiség története *egy* a máshoz fűzött engesztelő tragédiák láncolata»? Formaszzerű jelzője volna-e a többes számú *tragédiák*-nak? Hát e szintén idézett mondatban minő mondatrésznek fogjuk az *egy*-et nyilvánítani: «jobban tetszett nekik *egy* a más társasága»? Tárzsa-e igazában az *azt* névmás a *menjen* igének a főntebb idézett kifejezésben: «*bizt* *azt* ne menjen abba a városba»? Vagy jelző-e a *vasárnap*, *szombat* szó az ilyen szólásokban: «a *vasárnap* reggeli vonattal», «*szombat* reggeli lapunkban» stb.? Azt fogjuk talán mondani, igen; csak hogy miként állhat efféle időfogalom neve minden külön jel nélkül jelzői szereppel? Vajjon ama versikében is: «szebbiket, jobbikat, *karcsu* magasabbikat», — jelzője-e a *karcsu* a magasabbnak? Az effélékben, mint: «életének *több* mint felét», a ragtalan *több*-nek mi a

mondatbeli rendeltetése? Végre hogyan állapítsuk meg magukban akár a *ki*, *mi* névmásoknak, akár az *a manóba*, az *ördögöt*-féle szólások névelőjének mondattagságát ama bővebben tárgyalt sajtószerű kérdésszerű alakokban?

Ime, a mint már közben is megjegyeztük, s a mint tanulságunk hangsúlyozásánál is megmondottuk, itt csak az egész mondatrészlet szerepét lehet kiszabnunk, az egyes tagok mivoltát csupán az egész részlethez való történeti viszonyokkal világosíthatjuk meg, szóval kénytelenek vagyunk történeti alapon adni némely mondattagnak meghatározását.

A mondatelemzésnek e történeti szempontját az alább tárgyalandó tünemények némelyikénél szintén kénytelenek leszünk alkalmazni.

ZOLNAI GYULA.

Német szavainkhoz. — *Málha*. Bizonyosan sokaknak föltűnt már a fr. *malle*, ang. *mail* szókhoz való hasonlósága (így Imre Sándornak, Id. és hibás szólások 107). Ezekkel csakugyan egyeredetű, mert közös forrásuk az ófölnémet *malaha*, *malha*, középfő. *malhe*, 'tasche, sack'.

Portéka, *partéka* (azelőtt általában 'holmi, szókmók') = ném. *partéke*, *partéken* fem. és neutr. «1. kleiner teil, stückchen; 2. schnitte brot, almosen, gabe; besonders häufig gebraucht es Luther für das zeitliche u. wergängliche gut: schlechte, geringe parteken . . . Es ist wol nichts anderes, als das von *part* gebildete niederdeutsche demin. *partéke*, -n mit versetzter betonung u. mit anlehnung an den bettelruf *partem*.» (Grimm.)

Portya, *porta*, *portyázás*, *portázás*. Semmi közük a kaput jelentő *portához*. Keszler J. úr figyelmeztetett a német *partei*-nak hasonló régi használatára: «*Partei*: kleiner haufe truppen . . . *Parteien auf kundenschaft ausschicken* [*portyások jártak*, *vizsgáló-porta* NySz.] *Streifende parteien* [*nyargaló-porta* NySz.] *Auf parteien ausgehen, auf p. ausschicken* [*portára kimégyen*, *portára indul*, *ki-portáz* NySz.]» Adelung. Innen a ma is járatos *partei-gänger*, mely régebben a. m. *portyása* vkinek. — Még régebben *partie*, még Logaunál is *partyen*. Vö. ma is *eine landpartie* stb. Természetesen nem egyéb, mint a fr. *partie* (*une partie de chasse* stb.), tehát mind a *portya*, mind pedig a *portéka* közvetve a latin *pars* származékai.

SIMONYI ZSIGMOND.